

MÜASİR DƏRS VƏ FƏAL TƏLİM

Respublikamızda kurikulum islahatının uğurlu davamı kimi bu tədris ilindən başlayaraq peşə təhsili müəssisələrində də kurikulumların tətbiqinə başlanılmış və bu müəssisələrdə ümumtəhsil fənlərini tədris edən müəllimlər təlim kurslarına cəlb edilərək müəyyən biliklərə yiyələnmişlər. Bunun peşə təhsili müəssisələrində ilk dəfə tətbiq olunduğunu nəzərə alaraq, müasir dərs və onun təşkilinə verilən tələblər, fəal (interaktiv) təlim və onun quruluşu kimi məsələlərin izahına həsr edilmiş yazının çapını vacib hesab etdik.

Fəal dərsin səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri dərsin düzgün **planlaşdırılmasıdır**. Fəal dərsin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru dərsin bütün mərhələlərinin öncədən “ölçülüb-biçilməsi”ndən asılıdır.

Planlaşdırma təlimin məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirməsindən başlanılır.

Təlim məqsədlərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur:

– **müəllimin fəaliyyətinin xarakteri üzrə** (öyrədici, inkişafedici, tərbiyəedici);

– **idrak sahəsində əldə olunan nəticələrinin səviyyəsi üzrə;**

– **idrak prosesinin səviyyəsi, hafizənin və təfəkkürün müxtəlif növləri üzrə** (məntiqi, tənqidedici, yaradıcı).

Müəllimlər çox zaman təlimin məqsədlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət vermir və ya onu etməyi bacarmırlar. Onlar təlimin məqsədi kimi yalnız öyrədici məqsədlər müəyyən edirlər. Lakin inkişafedici və tərbiyəedici məqsədlər isə kölgədə qalır və müəllim fəaliyyətini istiqamətləndirmir. Təlim məqsədlərini müəyyən edərkən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulmalıdır:

– *tədris materiallarının xüsusiyyəti;*

– *dərsin keçirilən mövzu üzrə dərs silsiləsində tutduğu yeri və sinfin hazırlıq səviyyəsi.*

Planlaşdırma zamanı müəllim 4 əsas suala cavab verməlidir:

Nə öyrədilməli?

Necə öyrədilməli?

Hansı şəraitdə?

Nəticələri necə qiymətləndirmək olar?

Bu suallara cavab kimi təlim-tərbiyə prosesinin strukturu şərti olaraq aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət sistem kimi təsvir edilir:

– *tədris plan və proqramları və ya təlimin məzmunu (nə öyrədilməli?);*

– *təlim metodları (necə öyrədilməli?);*

– *təlim-tərbiyə prosesinin təşkili (hansı şəraitdə?);*

– *şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (nəticələri necə qiymətləndirmək olar?).*

Real təlim prosesində bu komponentlərin xüsusilə, sistemin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi mühüm tərkib hissəsinə adətən az əhəmiyyət verilir. Çünki təlimin təşkilinin ancaq formal cəhətləri nəzərə alınır. Müəllim işində də şagirdə çatdırmalı dərsin məzmununu (yəni hansı bilik öyrədilməlidir?) üstün tutur. Lakin bununla müəllim təlim-tərbiyə prosesinin əsas tərkib hissəsinin yalnız birini nəzərdə tutur və təlim proseslərində əhəmiyyət daşıyan digər amilləri (necə, hansı şəraitdə) nəzərdən qaçırır. Bu kimi nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədi ilə xüsusi təlim modeli müəyyənləşdirilmişdir.

Təlim modelinin **4 əsas komponenti** var: **məqsəd, məzmun, öyrədici mühit, qiymətləndirmə.**

Bu komponentlər arasında əlaqə yaradan ünsürlər təlim prosesinin **2 əsas istiqamətini** göstərir:

1. *Şagirdlərin idrak prosesinin, yəni təfəkkür, hafizə, diqqət, təxəyyül proseslərinin və bununla əlaqədar əsas bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı.*

2. *Şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafı, yəni şagirdin sosial-psixoloji, emosional-iradi inkişafı.*

Bu iki amil təlim-tərbiyə prosesinin uğurunun əsas meyarı olmalı və həmin prosesin qurulmasının istiqamətini müəyyən etməlidir. Fəal dərsin planlaşdırılmasında məzmun xəttinin əsas standart və alt standartlarının seçilməsi də vacibdir. Dərsi planlaşdırarkən müəllim dərsin hansı növə aid olduğunu da müəyyənləşdirir.

Fəal (interaktiv) dərsin 2 əsas növü var: **induktiv və deduktiv tədqiqat.**

İnduktiv tədqiqat – xüsusi biliklərdən ümumi biliklərə doğru irəliləyir, deduktiv tədqiqat isə əksinə. İnduktiv tədqiqat daha çox yeni mövzunun keçirilməsi zamanı istifadə olunduğu hal-

da, **deduktiv tədqiqat** daha çox mövzunun möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsində tətbiq edilir.

Dərsin məqsədini və tipini müəyyənləşdirdikdən sonra müəllim artıq fəal təlimin quruluşuna əsasən, dərsi mərhələlər üzrə planlaşdırır.

“Zənnimcə,...”, “Mənə belə gəlir ki,...”, “Mən belə hesab edirəm ki,...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir.

Dərsin II mərhələsi

Tədqiqatın aparılması. Problemin həlli üzrə fərziyyələrin meydana gəlməsinin təbii nəticəsi

№	Fəal dərsin mərhələləri	Nəticə
1	Motivasiya (problemin qoyulması, fərziyyələrin irəli sürülməsi)	Tədqiqat sualı və fərziyyələr
2	Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri yoxlamaq üçün faktların axtarılması)	Tədqiqat işləri, yeni faktlar
3	Məlumat mübadiləsi (əldə edilmiş məlumatların və öz tədqiqatların təqdimatı)	Müzakirə üçün yeni məlumat
4	Məlumatın müzakirəsi və təşkili (əldə edilmiş məlumatların müzakirəsi, müxtəlif faktların əlaqələndirilməsi, onların sistemləşdirilməsi)	Sistemləşdirilmiş məlumat
5	Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması (ümumiləşdirmələr, nəticələrin fərziyyələrlə müqayisəsi və onların təsdiq və ya təkrib edilməsi haqqında nəticə, tədqiqat sualına cavab)	Əldə edilmiş bilik (ümumiləşdirmə)
6	Produktiv (yaradıcı) tətbiqetmə (yeni şəraitdə tətbiqetmə, praktika, məsələlərin həlli)	Biliyi tətbiqetmə yolları və təcrübəsi
7	Qiymətləndirmə və ya refleksiya (şəxsi fəaliyyətin inikası və qiymətləndirilməsi istənilən mərhələdə aparıla bilər)	Özünüqiymətləndirmə vərdişi, öyrənməyin qaydalarının mənimsənilməsi, müstəqil öyrənmə vərdişi

Fəal dərsin ümumi quruluşu

Dərsin I mərhələsi

Motivasiya (problemin qoyulması). Məlum olduğu kimi, hər bir tədqiqata başlamazdan əvvəl problemi ortaya gətirmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə, tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni bilgilərin kəşfinə aparan bələdçi, “yol-göstərən ulduz” rolunu oynayır. Fəal təlimin 1-ci mexanizminə əsasən, məhz problemin olması idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur.

Bəs nə üçün biz dərsin bu mərhələsini, məhz **motivasiya** adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici qüvvədir. Fəal dərstdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və təhsilalanların idrak fəallığını artıran motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı kimi çıxış edir. Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmə qabiliyyətinin sərbəstliyi və müstəqilliyidir. Uşaq öz fikrini

olaraq, irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır. Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və ya fərdi şəkildə aparıla bilər. Lakin “interaktiv təlim” anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərdi formalarla müqayisədə daha fəal iş formalarının mövcudluğunu ehtiva edir. Təlimin interaktiv xarakteri kiçik qruplarda və ya cütlük şəklindəki işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir.

Dərsin III mərhələsi

İnformasiya mübadiləsi. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri

tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərsin IV mərhələsi

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün zehni vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönlədicə, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar əsasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır.

Dərsin V mərhələsi

Nəticə, ümumiləşdirmə. Beləliklə, şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq, konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmənin tərifini vermək işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə (bu nəticə həmin suala cavab verirmi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (onların arasında düzgün olanı varmı?) müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu çox mühüm məqamdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri, məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Dərsin VI mərhələsi

Yaradıcı-tətbiqetmə. Məlum olduğu kimi, biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Ona görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu

sona qədər (model üzrə tətbiqdən başlamış yeni şəraitdə tətbiqə qədər), keçmək tələb olunursa, deməli, bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin, bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunar. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

Dərsin VII mərhələsi

Qiymətləndirmə və refleksiya. Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri, məhz bu məqsədə xidmət etməlidir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, fəal təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biri müstəqil təlim “öyrənməyi öyrənmək” müstəqil inkişaf vərdişlərinə yiyələnmək imkanındır. Dərs başa çatdıqdan sonra göstərilmiş prosedurlardan birini – qiymətləndirmə və refleksiyanı həyata keçirərkən müstəqil öyrənmə prosesinin nəzərdən keçirilməsi və bunun nəticəsində öz öyrənmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bəzən qiymətləndirmə və refleksiyanı dərsin müxtəlif mərhələlərinə daxil etmək olar, bunun özü də təlim prosesinin daha uğurla keçməsinə kömək edir.

Şagirdlərin işinin effektivlik dərəcəsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə qiymətləndirilə bilər, müxtəlif üsullar və formalarda həyata keçirilə bilər (bax: qiymətləndirmə bölməsinə). Lakin müəllim yadda saxlamalıdır ki, qiymətləndirmə ilk növbədə, şagird üçün özünüqiymətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi rolunu oynamalıdır.

Mövcud fənn kurikulumları və qüvvədə olan digər normativ sənədlər əsasında hazırlayanı:

Sədaqət Məmmədova,

Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin Təlim Dəstək Mərkəzinin metodisti